

dr hab. Cecylia LESZCZYŃSKA

Wydział Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Warszawski

e-mail: cleszczynska@wne.uw.edu.pl

DOI: 10.15290/ose.2017.02.86.07

PRZEMYSŁOWE PERYFERIA. POLSKA PÓŁNOCNO- -WSCHODNIA W LATACH 1870-1939¹

Streszczenie

Północno-wschodni region dawnej Rzeczypospolitej należał do najsłabiej rozwiniętych przemysłowo części kraju. Celem artykułu jest zbadanie, czy w latach 1870-1914, a następnie w okresie międzywojennym (1918-1939), zaszły w tym zakresie istotniejsze zmiany oraz czy zmniejszyły one przemysłowy dystans regionu w stosunku do innych, polskich prowincji. Badanie obejmuje północno-wschodnie gubernie, które po 1918 roku znalazły się w województwie: białostockim, wileńskim, nowogródzkim i poleskim. Na przełomie XIX i XX wieku mapa przemysłowa regionu uległa niewielkim zmianom, zaś większy wzrost produkcji i zatrudnienia dotyczył jedynie kilku większych ośrodków (Białystok, Grodno, Wilno, Łomża). Ważną cechą przemysłowej mapy była lokalizacja całkiem dużych zakładów przemysłowych na obszarach wiejskich. W latach dwudziestych XX wieku w porównaniu z okresem przedwojennym miał miejsce przemysłowy regres, a ożywienie nastąpiło w końcu lat trzydziestych, kiedy odtworzono poziom zatrudnienia sprzed 1913 roku.

Słowa kluczowe: struktura gospodarki, przemysł ziem polskich, pierwsza globalizacja, Kresy Wschodnie, województwa wschodnie II Rzeczypospolitej

INDUSTRIAL PERIPHERIES: NORTH-EASTERN POLAND IN 1870-1939

Summary

The North-Eastern region of the First Republic of Poland was among the least industrially developed parts of the country. The purpose of the paper is to examine whether in the years 1870-1914, and in the interwar period (1918-1939), the situation changed and whether the gap between the region and other Polish provinces decreased. The study concerns governorates which after 1918 became parts of the Polish voivodeships: Białostockie, Wileńskie, Nowogródzkie, and Poleskie. In the years 1870-1914, the industrial map of the region changed little: increased production and employment was only observed in a few larger cities (Białystok, Grodno, Vilnius, and Łomża). An important feature of the industrial map was that quite large industrial factories were also located in rural areas. As compared with the pre-

¹ Badania zaprezentowane w artykule zostały zrealizowane w ramach projektu badawczego „Wzrost gospodarczy ziem polskich w dobie pierwszej globalizacji” finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (numer projektu 2012/07/B/HS4/00451).

war period, the 1920s saw a general decline in the industrial sector. Recovery occurred at the end of the 1930s, when the level of employment returned to that recorded prior to 1913.

Key words: structure of economy, Polish industry, first globalisation, Eastern Borderlands, Eastern provinces of Second Polish Republic

JEL: O14, N13, N14, N63, N64, N93, N94

1. Wstęp

Przeszłość gospodarcza północno-wschodnich peryferii Rzeczypospolitej nie cieszyła się szerszym zainteresowaniem historyków, dotyczyło to zarówno okresu przedrozbiorowego, jak i wieku dziewiętnastego czy lat międzywojennych. Niewątpliwie, wynikało to z faktu, iż po drugiej wojnie światowej obszar ten, z wyjątkiem regionu białostockiego, znalazł się poza granicami Polski. Bariery były także skromny zasób źródeł, do których po 1945 roku dostęp był utrudniony. Wyjątek stanowiła Białostoczczyzna bądź też województwo białostockie (w granicach po 1945 roku). Doczekała się ona sporej ilości studiów, sięgających również w bardziej odległą przeszłość [m.in.: Dobroński, 1998; 2012; Kaczyńska, 1974; Kalabiński, 1986; Kostrowicki, 1957]. Jeśli chodzi o dalej wysunięte na wschód obszary Wileńszczyzny, Nowogródzczyzny czy Polesia, stan badań jest bardzo ubogi, nieliczne opracowania zazwyczaj odnoszą się do lat międzywojennych.

Niniejszy artykuł ma przynajmniej częściowo wypełnić tę lukę. Jego celem jest odpowiedź na pytanie, czy na przemysłowej mapie północno-wschodnich kresów zachodziły jakiegokolwiek dostrzegalne zmiany w epoce, kiedy na ziemiach polskiej centralnej docierała rewolucja przemysłowa, zaś świat zachodni wchodził w drugą fazę industrializacji. Czy w regionie północno-wschodnim w końcu XIX wieku, a następnie w okresie międzywojennym, można dostrzec echa owych procesów, czy też „czas stał tam w miejscu”? Czy dystans w stosunku do innych, w tym także peryferyjnych, części kraju uległ pogłębieniu (a może zmniejszeniu), czy też można mówić o *status quo*?

Zakres chronologiczny analizy objął lata 1870-1939. Okres początkowy wynikał z przyjmowanej w polskiej historiografii tezy, iż narodziny przemysłu fabrycznego na ziemiach polskich datują się od lat siedemdziesiątych XIX wieku, zaś datę końcową wyznacza wybuch drugiej wojny światowej, w wyniku której region północno-wschodni znalazł się poza granicami Polski. Analizę obejmującą zakres terytorialny odniesiono do północno-wschodnich województw II Rzeczypospolitej (białostockie, wileńskie, nowogródzkie i poleskie), które w XIX wieku należały do Królestwa Polskiego i państwa rosyjskiego. Ujęcie takie stwarza problem z porównywalnością danych, który bierze się stąd, iż obszar wskazanych czterech województw nie był prostą sumą odpowiednich guberni. Z tego względu konieczne stały się przeliczenia umożliwiające porównywalność danych, tam, gdzie to było możliwe, odwoływano się do statystyk na poziomie powiatów.

W pracy wykorzystano polskie i rosyjskie źródła z XIX wieku oraz z okresu międzywojnia dotyczące przemysłu, który moglibyśmy nazwać średnim i dużym. Ówczesna industrializacja wiązała się z narodzinami przemysłu fabrycznego, który od przemysłu tradycyjnego odróżniał się m.in. wielkością zakładów, w związku z tym takie ujęcie należy uznać za właściwe. Z drugiej strony należy pamiętać, jak pisał Hagen [1963, s. 20-34], iż wyrazem postępu przemysłowego także mogło być zwiększanie liczby drobnych przedsiębiorstw stosujących nowe technologie, przynoszące mechanizację tradycyjnych dziedzin, takich jak: przędzalnictwo, tkactwo itd. Niestety, dane na ten temat są fragmentaryczne, stąd w artykule ich zakres jest ograniczony.

2. Zakres terytorialny i podziały administracyjne

Północno-wschodnie obszary Rzeczypospolitej były ziemią pogranicza, a wraz ze zmianami granic państwa zmieniała się ich przynależność polityczno-państwowa i granice jednostek administracyjnych, w skład których wchodziły. W XIX wieku cały ów obszar był pod panowaniem rosyjskim, natomiast w II Rzeczypospolitej znalazł się w województwach: białostockim, nowogródzkim, wileńskim i poleskim. Pod względem administracyjnym w okresie rosyjskim tereny te należały do tzw. guberni zachodnich Rosji oraz północnych guberni Królestwa Polskiego. Te pierwsze objęły gubernie: wileńską i grodzieńską, a także obrzeża guberni: kowieńskiej, mińskiej i wolińskiej [Kutrzeba, 1920, s. 183]². Do guberni grodzieńskiej należał największy ośrodek przemysłowy regionu – Białystok (do 1842 roku wraz z przyległymi powiatami stanowił obwód białostocki, następnie został włączony do guberni grodzieńskiej). Zachodnie i południowe powiaty województwa białostockiego (w granicach z międzywojnia) znajdowały się w guberni: suwalskiej i łomżyńskiej Królestwa Polskiego [Trzebiński, Borkiewicz, 1956, s. 35]. W ten sposób województwo białostockie, utworzone w 1919 roku [*Ustawa tymczasowa...*, 1919], objęło powiaty należące do trzech guberni, tj.: suwalskiej, łomżyńskiej i grodzieńskiej, ale nie w całości. Północne powiaty guberni suwalskiej (kalwaryjski, mariampolski, władysławowski, wykowyski oraz część sejneńskiego) znalazły się w państwie litewskim, z kolei powiat makowski guberni łomżyńskiej wszedł do województwa warszawskiego. Z bylej guberni grodzieńskiej do województwa białostockiego włączono powiaty: bielsko-podlaski, białostocki i sokólski, a po traktacie ryskim również grodzieński i wolkowyski [Radlicz, 1934, s. 282]³. Po wojnie z Rosją, w 1921 roku utworzono województwa: nowogródzkie i poleskie [*Ustawa z dnia 4 lutego...*, 1921], które objęły powiaty (lub ich części) guberni: grodzieńskiej, mińskiej, wileńskiej i wolińskiej, a także w niewielkim zakresie kowieńskiej

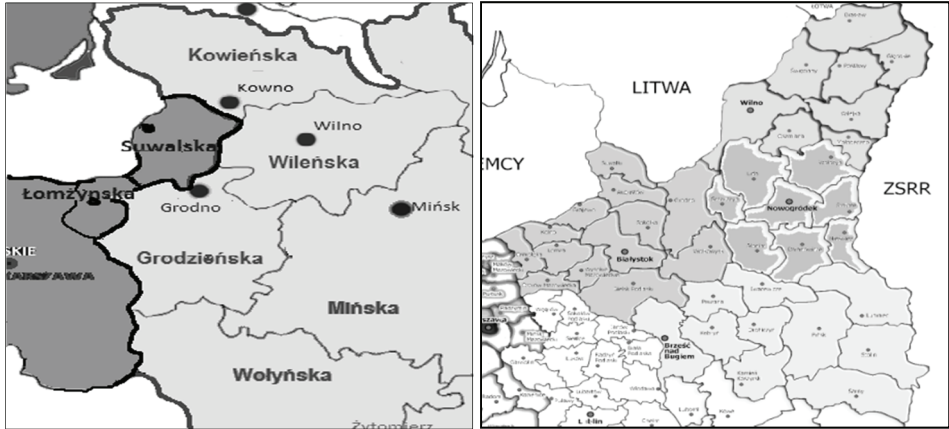
² Gubernię wileńską tworzyły takie powiaty, jak: dziśnieński, lidzki, oszmiański, święciański, trocki, wilejski, wileński; grodzieńską: grodzieński, brzeski, białostocki, bielski, wolkowyski, kobryński, prużański, słonimski i sokólski.

³ Województwo obejmowało następujące powiaty: augustowski, białostocki, bielski, kolneński, łomżyński, ostrowski, ostrołęcki, sejneński, suwalski, sokólski, szczuczynski i wysokomazowiecki. Przejściowo istniał także powiat białowiecki. W latach 1921-1931 dokonano niewielkich korekt granicy polsko-radzieckiej, w wyniku czego skorygowano liczbę ludności wschodnich powiatów.

i witebskiej⁴. Zastrzeżono zarazem rozgraniczenie województwa nowogródzkiego od przyszłego województwa wileńskiego. To ostatnie objęło obszary włączone do Polski w wyniku decyzji Sejmu Wileńskiego, zatwierdzonej przez Sejm Rzeczypospolitej 24 marca 1922 roku (Dz. U., 1922, Nr 2, poz. 162, 163)⁵. Granice dziewiętnastowiecznych guberni i granice województw II Rzeczypospolitej przedstawia rysunek 1.

RYСУNEK 1.

**Gubernie północno-wschodnie a województwa północno-wschodnie
II Rzeczypospolitej**

Rysunek z lewej: gubernia łomżyńska i suwalska Królestwa Polskiego oraz północno-wschodnie gubernie Imperium Rosyjskiego (1907); rysunek z prawej: województwo białostockie, nowogródzkie, poleskie i wileńskie (1930).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [II Rzeczypospolita...; Sidorow].

Największe obszarowo było województwo poleskie, z drugiej strony cechowało się ono najniższą gęstością zaludnienia (21 osób na km² w 1921 roku i 31 osób na km² w 1931 roku); wyższą gęstość miało województwo nowogródzkie (odpowiednio: 35 i 46) oraz wileńskie (odpowiednio: 35 i 44), najwyższą – białostockie (odpowiednio: 40 i 51). Wszystkie województwa uplasowały się bardzo nisko na tle średniej krajowej (odpowiednio: 70 i 83) [Rocznik Statystyki..., 1927, s. 5-10; Mały Rocznik..., 1935, s. 11-14]. Owa niska gęstość zaludnienia była konsekwencją rzadkiej sieci osadniczej i małej liczby większych ośrodków miejskich, co miało związek z niskim poziomem rozwoju

⁴ Województwo nowogródzkie tworzyły takie powiaty, jak: Baranowicze, Dunilowicze, Dżisna, Lida, Nieśwież, Nowogródek, Slonim, Stolpce, Wilejka i Wołożyn; poleskie – Brześć Litewski, Drohiczyń, Kamień Koszyrski, Kobryń, Kosów, Luniniec, Pińsk, Prużany i Sarny. Trzy powiaty guberni grodzieńskiej (grodzieński, wolkowyski i białowieski, z wyjątkiem gmin, które weszły do powiatu brzeskiego w województwie poleskim) przyłączono, jak wspomniano wcześniej, do województwa białostockiego.

⁵ W skład województwa wileńskiego weszły następujące powiaty: dziśnieński, dunilowiczowski i wilejski z województwa nowogródzkiego oraz brasławski, wileński, oszmiański, święciański i trocki z nowo przyłączonych ziem.

gospodarki, ale także z trudnymi warunkami naturalnymi m.in. na Polesiu (mokradła, bagna, torfowiska, niedostępne obszary leśne).

Obszar czterech województw objął byłe gubernie w różnym stopniu: prawie w całości łomżyńską, grodzieńską i wileńską, w przypadku suwalskiej – południowe powiaty, mińskiej – zachodnie powiaty, zaś kowieńskiej i wołyńskiej – części powiatów. Oddają to statystyki ludności, które przedstawia tabela 1⁶.

TABELA 1.
Ludność guberni i województw północno-wschodnich według spisu z 1897 i 1921 roku

Wyszczególnienie	Ludność całej guberni	Ludność części guberni, która weszła w skład danego województwa II RP		Ludność według spisu z 1921 roku
	Według spisu z 1897 roku	W stosunku do ogółu ludności danej guberni (w %)		
Województwo białostockie	x	1 575 691	x	1 304 168
B. gubernia grodzieńska	1 603 409	866 122	54,0	689 443
B. gubernia łomżyńska	579 592	516 964	89,2	462 247
B. gubernia suwalska	582 913	192 605	33,0	152 478
Województwo nowogródzkie	x	921 881	x	806 459
B. gubernia grodzieńska	1 603 409	169 065	10,5	116 151
B. gubernia mińska	2 147 621	412 487	19,2	377 558
B. gubernia wileńska	1 591 207	340 329	21,4	312 750
Województwo poleskie	x	1 084 100	x	881 005
B. gubernia grodzieńska	1 603 409	511 013	31,9	308 805
B. gubernia wołyńska	2 989 482	193 349	6,5	204 960
B. gubernia mińska	2 147 621	379 738	17,7	367 240
Województwo wileńskie^a	x	1 247 478	x	973 404
B. gubernia kowieńska	1 544 564	69 057	4,5	62 682
B. gubernia wileńska	1 591 207	1 178 421	74,1	910 722

^a Pominięto skrawki guberni mińskiej, które weszły w skład województwa wileńskiego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [Landau, 1926, s. 109-110; *Rocznik Statystyki...*, 1924, s. 8-9; *Rocznik Statystyki...*, 1927, s. 6-7; *Pierwsza wsieobszczaja...*, 1903-1905].

Dane zaprezentowane w tabeli wskazują, iż w granicach czterech analizowanych województw znalazła się ludność guberni: grodzieńskiej (w 100%), wileńskiej (w 95%), łomżyńskiej (w 89%), mińskiej (w 37%), suwalskiej (w 33%), wołyńskiej (w 6%) i kowieńskiej (w 4%). Oznacza to, że na ciągłości gospodarczej regionu w okresie 1870-

⁶ Wykazany w tabeli 1. spadek liczby ludności w 1921 roku w stosunku do 1897 roku wynikał także ze strat wojennych. Szczegółowe obliczenia przedstawił L. Landau. Niektóre powiaty zostały przecięte granicą państwa, stąd konieczne stało się szacowanie liczby ludności gmin, które znalazły się w Polsce (statystyki spisu z 1897 i 1921 roku obejmowały jedynie powiaty). Autor opisał metody zastosowanych przeliczeń.

1939 ważyły gubernie: grodzieńska, wileńska i łomżyńska oraz kilka powiatów guberni suwalskiej i mińskiej.

Region północno-wschodni miał wybitnie rolniczy charakter, według spisu z 1897 roku, ponad 90% ludności utrzymywało się z zajęć rolniczych, zaś z przemysłu, rzemiosła i górnictwa w guberniach: grodzieńskiej 11%, kowieńskiej, mińskiej, łomżyńskiej 10%, wileńskiej 9%, wołyńskiej 8%, suwalskiej 7%. Dla porównania, przeciętna dla Królestwa Polskiego to 15% (w najsilniej uprzemysłowionej guberni piotrkowskiej 30%), natomiast średnia dla zaboru pruskiego to 21% (w roku 1895), natomiast dla Galicji 8,0% (w roku 1900) [*Historia Polski...*, 2003, s. 196-197].

3. Przemysł ziem północno-wschodnich w końcu XIX i na początku XX wieku

Industrializacja jest traktowana jako jeden z najważniejszych czynników sprawczych wzrostu gospodarczego, a także zachodzących w dłuższej perspektywie zmian strukturalnych w gospodarce. Sektor przemysłowy cechuje się wyższą produktywnością niż sektor rolny, dlatego wraz ze zwiększaniem jego zasięgu dochodzi do podnoszenia ogólnej wydajności czynników produkcji. Z procesem tym wiąże się nie tylko bardziej dynamiczny wzrost gospodarek w ujęciu ilościowym, ale także zmiany w strukturze produkcji i zatrudnienia. Industrializacja, dzięki szybszym przyrostom produktu globalnego niż liczby ludności, uznawana jest za siłę sprawczą wzrostu produktu *per capita*.

Proces rozwoju przemysłowego zazwyczaj cechuje nierównomierność przestrzenna, a w odniesieniu do wczesnych etapów industrializacji była ona wręcz oczywista. Nieoczywista jest zaś trwałość i głębokość różnic, bowiem zależą one od rozprzestrzeniania się industrializacji i dynamiki tego procesu. Polskie uprzemysłowienie, którego początek przypadł na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XIX wieku, cechowała silna koncentracja w kilku okręgach, co miało związek z dominacją branży: górniczej, hutniczej i włókienniczej w strukturze przemysłu [*Uprzemysłowienie ziem polskich...*, 1970, s. 79-84]. Dysproporcjonalność ta prowadziła do powstawania dualnych bądź wyspowych struktur gospodarczych [Luszniewicz, 2012, s. 25]. Dualność cechowało współistnienie zwartych i dużych obszarów z nowoczesnym przemysłem obok obszarów zdominowanych przez tradycyjne rolnictwo, tymczasem w przypadku wyspowości niewielkie i zdekoncentrowane obszary mniej lub bardziej nowoczesnego przemysłu funkcjonowały w tradycyjnym, rolniczym otoczeniu [Luszniewicz, 2012, s. 25-26]. Nierównomierność przemysłowa regionu północno-wschodniego była bliższa strukturom wyspowym.

Dla struktury gospodarki regionu, w tym możliwości rozwoju przemysłu, ważna była budowa linii kolejowych. Najważniejszą była kolej warszawsko-petersburska (1862) łącząca: Białystok, Grodno i Wilno z Warszawą i Petersburgiem. Kolejne miasta uzyskały połączenia kolejowe dopiero w 1873 roku, np.: Wilno z Mińskiem (przez Młodeczno), Białystok z Grajewem i dalej z kolejami pruskimi, a Brześć i Baranowicze z koleją warszawsko-terespolską (łączyła Warszawę z Mińskiem i dalej z Moskwą). W latach osiemdziesiątych kolej połączyła Wilno–Lidę–Baranowicze–Łuninieć–

Sarny (dalej z kolejami ukraińskimi) oraz Baranowicze z Białymstokiem (przez Słonim i Wołkowysk). W latach dziewięćdziesiątych oddano kilka lokalnych połączeń (np. Łapy-Ostrołęka, Bielsk Podlaski-Hajnówka, Hajnówka-Białowieża, Podhoroździe-Głębokie) oraz linię zaniemeńską łączącą Augustów i Suwalki z koleją warszawsko-petersburską, a zatem z Grodnem (przez stację Łosośna) i Wilnem (przez stację Orany). Przed wojną zbudowano jeszcze połączenie Czeremcha z Hajnówką i Wołkowyskiem oraz Wołkowyska z Lidą i Mołodecznem (z odnogą do Grodna, docelowo kolej biegła do Połocka)⁷. Jak z powyższego wynika, większość dużych i średnich miast regionu miała połączenie kolejowe, wyjątek stanowiła Łomża i miasta tej guberni (w korzystnej sytuacji było jedynie Grajewo będące dodatkowo stacją graniczną między Królestwem a Prusami Wschodnimi). Jeśli chodzi o gęstość sieci kolejowej, to w sumie była ona niska, aczkolwiek porównywalna ze średnią dla sąsiednich guberni Królestwa Polskiego czy guberni ukraińskich [Strasburger, 1916, s. 311]. W latach międzywojennych na mapie połączeń kolejowych regionu nie zaszły zmiany (większą inwestycją była jedynie linia Woropajewo-Druja w województwie wileńskim), natomiast *gros* środków pochłaniała przebudowa torów (dostosowanie rozstawu szyn do normalnotorowego). Na stan kolei, podobnie jak całej gospodarki regionu, silnie wpłynęła nowa sytuacja polityczna, w szczególności upadek relacji gospodarczych z bolszewicką Rosją.

W drugiej połowie XIX wieku północno-wschodnie gubernie Królestwa Polskiego stanowiły – w stosunku do pozostałych guberni Królestwa – odrębny obszar gospodarczy, o czym pisała Kaczyńska, dodając, iż było: *wręcz zaskakujące, że mimo niewielkiego terytorium i braku wewnętrznych ograniczeń instytucjonalnych mogło istnieć tak daleko posunięte zróżnicowanie i taki brak wewnętrznej integracji ekonomicznej kraju* [Kaczyńska, 1974, s. 7]. Przemysł guberni stanowiły nieliczne manufakturowo-rzemieślnicze zakłady zlokalizowane w większych miastach (takich jak Łomża i Suwalki) oraz na obszarach wiejskich. Duże znaczenie miał tzw. przemysł domowy, w tym płóciennictwo (region łomżyński) kierujące produkcję na rynek warszawski. W drugiej połowie wieku branża ta przeżywała kryzys z powodu konkurencji zakładów żyrdowskich [Kaczyńska, 1974, s. 87]. Dość liczne były zakłady tkackie, przetwórcie płodów rolnych (młyny, gorzelnie, kaszarnie, garbarnie), występowały także pojedyncze zakłady chemiczne (mydlarnie) czy metalowe. Przed wojną żaden z zakładów obu guberni nie zatrudniał pięciuset i więcej robotników, szacuje się, że w Królestwie w takich zakładach pracowało 28% robotników [Kaczyńska, 1974, s. 104]. W ostatnich dekadach XIX wieku sytuacja przemysłu obu guberni nie uległa istotniejszym zmianom. O pewnym wzroście zatrudnienia i produkcji można mówić w przypadku guberni łomżyńskiej, a jeśli chodzi o suwalską, miał on charakter śladowy. Liczba robotników przemysłowych guberni łomżyńskiej w latach siedemdziesiątych XIX wieku sięgała 1 tys., od lat osiemdziesiątych do początku XX wieku 2-3 tys., przed wojną ponad 3 tys. W przypadku gu-

⁷ Kilka odcinków zbudowano podczas wojny, np.: Suwalki-Olecko (stacja graniczna), Śniadowo-Łomża oraz Kowel-Kamień Koszyrski [Niedomagala]. Sieć normalnotorową (z szerokim rozstawem szyn) uzupełniała dość gęsta sieć kolejek wąskotorowych, w tym wybudowanych w czasie wojny [Lijewski, 1962].

berni suwalskiej jedynie w latach dziewięćdziesiątych liczba robotników wynosiła prawie 2 tys., w pozostałych oscylowała wokół 1 tys., przed wojną dochodząc do 1,6-2,1 tys. [Kaczyńska, 1974, s. 94]⁸. Robotnicy przemysłowi w obu guberniach stanowili od 0,1% do 0,3% ogółu ludności [Dobroński, 1979, s. 311, 320]. Wartość produkcji w guberni suwalskiej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych oscylowała wokół 1 mln rb., w latach dziewięćdziesiątych przekraczała 2 mln rb., a przed wojną sięgała 3,7 mln rb. [Obzór suwalskiej..., 1873-1912]⁹, natomiast w przypadku łomżyńskiej w latach siedemdziesiątych wynosiła około 2 mln rb., w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych od 3,5 do 4 mln rb., na przełomie stuleci około 4 mln rb. i ponad 5 mln rb. w roku 1907 [Obzór łomżyńskiej..., 1876-1907]¹⁰. Obzory gubernatorów nie są przez historyków uznawane za precyzyjne źródło, niemniej sygnalizowały pewien postęp, potwierdziły go także statystyki urbanizacyjne, o których dalej¹¹.

Strukturę przemysłu obu guberni determinowały zakłady przetwarzające plody rolne i leśne, „fabryki nierolnicze” występowały bardzo rzadko. W guberni łomżyńskiej w 1907 roku, przy produkcji wynoszącej 5,3 mln rb. i zatrudnieniu 4,7 tys. robotników, aż 3,6 mln rb. przypadało na przemysł „obróbki produktów roślinnych” (2,4 tys. robotników)¹², na drugim miejscu było przetwórstwo produktów zwierzęcych – 0,7 mln rb. (0,7 tys. robotników), następnie cegielnie, wyrób narzędzi, sprzętów itp. [Obzór łomżyńskiej..., 1907]. Najwięcej zakładów skupiała Łomża, oprócz przetwórstwa rolnego, na początku XX wieku w mieście działały: fabryka wyrobów miedzianych, mydlarnia i miodosytnia. W Nowogrodzie pracowały: garbarnia, mydlarnia i cegielnia; w Zambrowie – 2 młyny parowe i młyn wodny; w Kolnie – browar i 2 młyny; w Jedwabnem – fabryka grubego sukna i browar; w Stawiskach – wyrób kozuchów, miodu i octu; w Grajewie – fabryka mielenia kości, gorzelnia, garbarnia, młyn parowy, fabryka mączki kartoflanej i fabryka tasiemek gumowych; w Drozdowie – duży zakład piwowarski; w Wysokiem Mazowieckiem – 6 młynów; w Tykocinie – 4 młyny wodne i browar; w Ciechanowcu – fabryka „pośledniego” sukna [Verdmon, 1912, s. 223-233]. Produkcja guberni suwalskiej w 1912 roku wynosiła 3,7 mln rb. (2,1 tys. robotników), przy czym na powiaty, które weszły do II Rzeczypospolitej (augustowski, suwalski i część sejneńskiego) przypadło 1,0 mln rb. (0,6 tys. robotników). W powiatach tych dominował, podobnie jak w guberni łomżyńskiej, przemysł rolno-spożywczy, w szczególności cztery dziedziny: garbarstwo i obróbka skór (232 tys. rb.), gorzelnictwo (180 tys. rb.),

⁸ Na powiaty augustowski i suwalski oraz część sejneńskiego przypadało około jednej trzeciej robotników. W 1872 roku na 562 robotników guberni na powiat augustowski przypadało 148, suwalski 49, cały sejneński 69; w 1885 roku odpowiednio: 1 050, 99, 148 i 150; w 1911 roku – 2088, 232, 252 i 145 [Obzór suwalskiej..., 1873, 1886, 1912].

⁹ W powiatach: augustowskim, suwalskim i części sejneńskiego stanowiła od 20% do 30% produkcji ogółem.

¹⁰ Produkcja powiatu makowskiego, który w okresie międzywojennym znalazł się w województwie mazowieckim, wynosiła we wskazanych latach od kilku do kilkunastu procent produkcji ogółem guberni.

¹¹ Wartość produkcji jest podawana w cenach bieżących, a przy obecnym stanie statystyk nie jest możliwe ujęcie jej w cenach stałych. Z drugiej strony wzrost cen przemysłowych nie był duży, występował w okresach dobrej koniunktury, a w czasach kryzysowych ceny spadały [Wiśniewski, 1927, s. 42].

¹² Dominowało młynarstwo (1,3 mln rb., 542 robotników), dalej cukrownictwo (0,9 mln rb., 542 robotników) oraz gorzelnictwo (0,5 mln rb., 310 robotników).

piwowarstwo (140 tys. rb.) i młynarstwo (140 tys. rb.). Każda z tych dziedzin zatrudniała po kilkunastu – kilkudziesięciu robotników [*Obzór suwalskiej...*, 1912]. W powiecie suwalskim istniało 70 zakładów, z tego połowa w Suwałkach. Oprócz typowych dla regionu firm, takich jak: jak młyny wodne, browary czy tartaki, także istniały: fabryka zapalek, octownia, mydlarnia i fabryka wyrobów miedzianych. W powiecie augustowskim były 72 zakłady, największa była fabryka wyrobów fantazyjnych (produkcja 60 tys. rb., 15 robotników). W Augustowie pracowały: 2 garbarnie, tartak, 2 browary, cegielnia i miodosytnia, natomiast w Raczkach – garbarnia, fabryka świec, cegielnia i browar [Verdmon, 1912, s. 235-244]. W latach dziewięćdziesiątych zanotowano pewien postęp technologiczny (nowe maszyny, silniki parowe), ale miał on charakter śladowy.

Powyższe dane dają mylne wyobrażenie, jakoby zakłady przemysłowe głównie były zlokalizowane w miastach. Statystyki produkcji i zatrudnienia pokazują, że zakłady również były usytuowane na obszarach wiejskich (m.in. w dobrach ziemskich), a liczba robotników i wartość produkcji były, zwłaszcza w pierwszym okresie, zdecydowanie wyższe niż w miastach¹³. Wynikało to z opisanej struktury przemysłu. Fakt ten oznaczał, iż uprzemysłowienie nie miało większego znaczenia jako czynnik urbanizacyjny.

Gubernia wileńska posiadała lepiej rozwinięty przemysł niż nieodległa Suwalszczyzna, a była to zasługa przede wszystkim powiatu wileńskiego, a dokładniej miasta Wilno (tabela 2.).

TABELA 2.**Rozmieszczenie przemysłu guberni wileńskiej według powiatów w 1901 roku**

Powiat	Miasta		Obszary wiejskie		Razem	
	Produkcja (w tys. rb.)	Robotnicy	Produkcja (w tys. rb.)	Robotnicy	Produkcja (w tys. rb.)	Robotnicy
Ogółem	8 016,9	4 987	7 360,3	7 892	15 377,2	12 879
wileński	6 438,6	4 202	2 238,8	2 073	8 677,4	6 275
lidzki	1 046,6	329	1 084,5	2 391	2 131,1	2 720
oszmiański	411,5	276	2 529,3	1 669	2 940,8	1 945
święciański	82,1	91	410,6	321	492,7	412
dziśnieński	27,0	51	164,7	229	191,7	280
wilejski	9,8	35	348,8	654	358,6	689
trocki	1,3	3	583,6	555	584,9	558

Dane dotyczą 1 616 zakładów zarówno dużych, jak i małych (źródło stwierdza, że statystyka obejmuje także zakłady o produkcji poniżej 1000 rb., które nie podlegały kontroli inspekcji fabrycznej).

Źródło: [*Obzór wileńskiej...*, 1902].

¹³ Stosowne dane podają przywołane *obzory*, jednak z uwagi na brak miejsca nie zostały one tutaj przywołane.

Wzrost produkcji przemysłowej guberni miał miejsce od lat dziewięćdziesiątych, a jej wartość w 1892 roku wynosiła 6,4 mln rb., w 1895 roku – 7,8 mln rb., w 1900 roku – 18,4 mln rb., w 1901 roku – 15,4 mln rb. [*Obzór wileńskiej...*, 1902, s. 20]¹⁴. Jak pokazuje tabela 2., ponad 56% produkcji pochodziło z powiatu wileńskiego (z miasta Wilno 42%), 19% z oszmiańskiego i 14% z lidzkiego. Istotną rolę odgrywały zakłady zlokalizowane poza miastami (średnio 48% produkcji, 60% robotników, w niektórych powiatach nawet 80-90%). Dominowało przetwórstwo produktów rolnych (61% wartości produkcji), po około 10% przypadalo na papiernictwo i obróbkę drzewa, po 8% na obróbkę mineralów oraz przemysł metalowy i maszynowy. W znacznej mierze przemysł miał charakter manufakturowy i dostarczał produkty na potrzeby miejscowego rynku, a tylko nieliczne zakłady kierowały wyroby do zewnętrznych guberni [*Obzór wileńskiej...*, 1902, s. 21-27].

Przemysł guberni grodzieńskiej kreowały dwa ośrodki, a mianowicie: Białystok i Grodno¹⁵. Niewątpliwie, najbardziej był uprzemysłowiony obwód białostocki, zatrudniający 60-70% ogółu robotników guberni. Samo miasto rozwinęło się wraz z uruchomieniem połączeń kolejowych, natomiast od lat osiemdziesiątych doszło w nim do koncentracji przemysłu kosztem okolicznych osad [Werwicki, 1957, s. 45-47]¹⁶. Skupiło ono przede wszystkim fabryki włókiennicze, liczne były także zakłady przemysłu rolnego. Od końca XIX wieku miejscowy przemysł musiał konkurować z produkcją rosyjską, to zaś wymuszało modernizację i mechanizację oraz koncentrację produkcji [Chilczuk, 1962, s. 21-22, 61-62]. Jeśli chodzi o wartość produkcji i liczbę robotników regionu białostockiego, w źródłach są rozbieżne dane. Missalowa szacuje, iż około 1879 roku produkcja włókiennicza guberni grodzieńskiej wynosiła 5,9 mln rb., liczba robotników 5,0 tys., a w 1884 roku odpowiednio: 6,0 mln rb. i 5,8 tys. [*Uprzemysłowanie ziem...*, 1970, s. 256]. Według Werwickiego, produkcja włókiennicza regionu białostockiego¹⁷ około 1879 roku wynosiła 1,7 mln rb., w 1898 roku 7,6 mln rb. (w tym Białystok 4,3 mln rb.), zaś liczba robotników 9,2 tys. (Białystok 5,1 tys.), natomiast w 1910 roku odpowiednio: 8,9 mln rb. (4,9 mln rb.) oraz 7,6 tys. (4,0 tys.) [Werwicki, 1957, s. 43, 51, 58]. Według Brokgauza i Efrona, produkcja przemysłowa guberni grodzieńskiej w 1891 roku wyniosła 7,5 mln rb. (w tym sukiennicza 3,3 mln rb.), a liczba robotników 14,0 tys. [*Encyklopedyczny słownik...*, 1893]. Różnice wynikają zapewne z ujmowania różnorodnego zakresu przedsiębiorstw, a także przyjmowania różnych granic regionu¹⁸.

¹⁴ W Wilnie około 1880 roku istniało: kilkanaście browarów, garbarni i cegielni, kilka gorzelni oraz zakładów przemysłu metalowego i warsztaty rzemieślnicze. Na 90 tys. mieszkańców w przemyśle i rzemiośle pracowało około 5 tys. osób [K. K., 1900, s. 157-158].

¹⁵ Nie udało się dotrzeć do statystyk rozmieszczenia przemysłu według powiatów. Stosownych danych nie zawierają: [*Pamiętniaj książka...*, 1909; *Adries Kalendar...*, 1911; *Słownik geograficzny...*, 1881, s. 831-835].

¹⁶ W okręgu białostockim był skupiony niemal cały przemysł włókienniczy guberni, stanowiąc zarazem około 50% ogólnej produkcji przemysłowej guberni grodzieńskiej.

¹⁷ Autor nie precyzuje granic regionu, lecz należy przypuszczać, że chodzi o województwo białostockie w granicach po 1945 roku.

¹⁸ Według źródła podanego w tabeli 3., w 1897 roku produkcja wynosiła 17,9 mln rb., w 1908 roku 23,3 mln rb. (w 1912 roku liczba robotników to 16 tys.). Dobroński pisał, że przed pierwszą wojną produkcja

Na obszarach zachodnich powiatów guberni mińskiej, które weszły w skład województw II Rzeczypospolitej (piński, nowogródzki, część mozyrskiego, sluckiego i mińskiego), można szacować, że w 1907 roku przemysł zatrudniał 2,6-3 tys. robotników, produkcja zaś sięgała 10 mln rb. [*Pamiętna książka...*, 1908, s. 100; 1911, s. 84-85]¹⁹. Podobnie jak w innych guberniach, największa produkcja i zatrudnienie przypadają na zakłady ulokowane na obszarach wiejskich²⁰. Jeśli chodzi o strukturę, dominował przemysł: gorzelniczy, drożdżowo-piwowarski, rolny i leśny.

Podsumowaniem powyższych rozważań jest zestawienie dotyczące pięciu guberni, w celach porównawczych dodano gubernie Królestwa Polskiego (zaznaczone kursywą), w tym najsilniej uprzemysłowioną, piotrkowską.

TABELA 3.

Robotnicy i produkcja przemysłowa guberni północno-wschodnich na tle guberni Królestwa Polskiego na koniec XIX i na początku XX wieku

Gubernie	Liczba ludności	Liczba robotników ^a		Produkcja przemysłowa (w mln rb.)	
		1912 (w tys.)	w % ludności	1897 ^b	1908 ^c
grodzieńska	1 997,6	16,5	0,8	17,9	23,3
wileńska	1 989,9	11,9	0,6	11,0	18,9
mińska	2 926,2	11,3	0,4	8,0	17,4
łomżyńska	694,4	3,2	0,5	2,2	3,2
suwalska	693,0	1,6	0,2	2,2	2,9
<i>piotrkowska</i>	<i>2 013,6</i>	<i>167,6</i>	<i>8,3</i>	<i>225,9</i>	<i>309,4</i>
<i>warszawska</i>	<i>2 639,4</i>	<i>81,2</i>	<i>3,1</i>	<i>105,1</i>	<i>134,7</i>
<i>kaliska</i>	<i>1 245,2</i>	<i>12,6</i>	<i>1,0</i>	<i>11,5</i>	<i>16,3</i>
<i>lubelska</i>	<i>1 575,1</i>	<i>10,9</i>	<i>0,7</i>	<i>11,9</i>	<i>15,5</i>
<i>radomska</i>	<i>1 134,8</i>	<i>9,9</i>	<i>0,9</i>	<i>20,2</i>	<i>19,3</i>
<i>kielecka</i>	<i>992,5</i>	<i>7,1</i>	<i>0,7</i>	<i>9,3</i>	<i>8,2</i>
<i>płocka</i>	<i>755,4</i>	<i>5,1</i>	<i>0,7</i>	<i>3,0</i>	<i>5,1</i>
<i>siedlecka</i>	<i>1 032,7</i>	<i>3,6</i>	<i>0,4</i>	<i>3,6</i>	<i>5,2</i>

^a) Średnia w roku. Dane dotyczą zakładów będących pod kontrolą Inspekcji Fabrycznej, tj. posiadających motor mechaniczny oraz tych rękodzielniczych, które zatrudniały więcej niż piętnastu robotników. Kontroli nie podlegały zakłady państwowe oraz metalurgiczne z wielkimi piecami lub podobnymi urządzeniami do wytopu metali (podlegały one kontroli Inspekcji Górniczej).

^b) Dane dotyczą fabryk i zakładów (średnie i duże przedsiębiorstwa), w źródle nie wskazano

białostockiego okręgu włókienniczego wynosiła 40 mln rb. [Dobroński, 2012, s. 44, 47]. Kwota ta obejmowała zapewne także produkcję małych zakładów.

¹⁹ Stanowi to około jednej trzeciej produkcji guberni i robotników. W 1907 roku produkcja guberni była szacowana na 33,4 mln rb.; robotnicy 9,4 tys., a w 1910 roku odpowiednio: 34,4 mln rb. i 10,9 tys.

²⁰ Na przykład w 1907 roku, w Nowogródzku liczba robotników wynosiła 15 (!), produkcja 10 tys. rb., natomiast w powiecie nowogródzkim odpowiednio: 413 i 4 187 tys. rb.; w Pińsku – 1 211, 1 225 tys. rb.; w powiecie pińskim – 651 i 2 745 tys. rb. W całej guberni w miastach było 4 547 robotników, we wsiach 4 858, produkcja to 7 565 tys. rb. i 25 865 tys. rb. [*Pamiętna książka...*, 1908, s. 100].

jasnego kryterium wielkości przedsiębiorstw. Natomiast nie obejmują one najmniejszych przedsiębiorstw i rzemiosła.

*) Liczby nie obejmują warsztatów kolejowych. Dane pochodzą z rocznika Krzyżanowskiego i Kumanieckiego i liczby robotników są adekwatne do liczb z kolumny dla roku 1912. Wyższe dane dla 1908 roku podał W. Grabski [1914, s. 153] i dotyczą one szerszej zbiorowości zakładów Królestwa (10 953 zakładów i 400,9 tys. robotników; wartość produkcji to 860,1 mln rb.).

Źródło: [Krzyżanowski, Kumaniecki, 1915, s. 5-8, 33, 177; *Svod danych...*, 1905; *Svod otzetow...*, 1913, s. 26, 30-81].

Dane powyższe opierają się na statystykach inspekcji fabrycznej (większe zakłady), stąd wartości produkcji i zatrudnienia są nieco niższe niż w zestawieniach zaprezentowanych wcześniej (bazujących na *Obzorach*). Jedne i drugie wskazują na wzrost produkcji dokonujący się w badanym okresie, aczkolwiek kwotowo pozostawała ona na bardzo niskim poziomie. Wyraźnie *in plus* „odstawały” dwie gubernie, takie jak grodzieńska i wileńska (produkcja i zatrudnienie przed wojną były wyższe niż np. w guberni kaliskiej czy lubelskiej), z kolei gubernie suwalska czy łomżyńska należały do najsłabiej uprzemysłowionych.

Liczbę robotników przemysłowych dla obszaru, który wszedł do województw II Rzeczypospolitej, można szacować na podstawie danych z tabeli 3. na około 35 tys. (w 1912 roku)²¹. Objęła ona zakłady zatrudniające piętnastu i więcej robotników, dlatego nie jest w pełni porównywalna ze statystykami robotników przemysłowych w II Rzeczypospolitej, które obejmowały zakłady zatrudniające pięciu i więcej robotników. Z tego też względu należałoby do liczby 35 tys. dodać robotników pracujących w zakładach zatrudniających od pięciu do piętnastu robotników. Odwołując się do danych zaprezentowanych w *Obzorach* i *Pamiętnych książkach*, należy stwierdzić, że nie były to liczby duże, stąd liczbę robotników na obszarze przyszłych czterech województw można szacować na około 40 tys. Liczba ta będzie punktem odniesienia w dalszej analizie dotyczącej II Rzeczypospolitej.

4. Przemysł regionu północno-wschodniego w okresie międzywojennym

W okresie międzywojennym dysproporcje międzydzielnicowe zwykło się określać mianem Polski A i B. Autorstwo tego określenia przypisuje się Eugeniuszowi Kwiatkowskiemu [Kwiatkowski, 1989], jednak jego proweniencja jest starsza. Sławoj Składkowski pisał, że stosował je premier Bartel, „tępił” zaś – jako pozostałość zaborów – prezydent Mościcki [Sławoj-Składkowski, 2003, s. 144]. Zakres geograficzny Polski B nie został sprecyzowany i zazwyczaj utożsamiano go z Kresami Wschodnimi [*Kresy – pojście...*, 1997, s. 9-52]. Na plakacie o planie 15-letnim Polska B sięgała aż po województwa centralne (rysunek 2.).

²¹ Liczba ta obejmuje robotników: guberni łomżyńskiej bez powiatu makowskiego; grodzieńskiej i wileńskiej w całości; części suwalskiej i mińskiej; natomiast nie obejmuje robotników powiatów guberni kowieńskiej i wołyńskiej. Przyjęto proporcje bazujące na liczbie ludności z tabeli 1. oraz statystyce robotników przemysłowych w powiatach na podstawie *Obzorów guberni*.

RYSUNEK 2.

15-letni Plan Rozbudowy Polski

Źródło: [Plan 15-letni].

Cały obszar północno-wschodni wchodził w skład Polski B. Po wojnie jego sytuacja gospodarcza była bardzo trudna, tak z powodu zmian granic, które skutkowały likwidacją starych powiązań gospodarczych, jak i dużych strat wojennych [Ornicki, 1928, s. 55, 77]²². Destrukcję gospodarczą pogłębiały przymusowe ewakuacje ludności, które spowodowały wyludnienie części obszarów. Mimo powojennych powrotów, ubytek ludności pozostał (pokazuje go tabela 1.). Klęską Kresów był analfabetyzm. W nowogródzkim i na Polesiu odsetek analfabetów wynosił odpowiednio: 58,3% i 71,0% [*Piemśzy Powszechny...*, 1927, t. 21, s. 14; t. 22, s. 16]. W Europie były to wartości niespotykane (z wyjątkiem Balkanów).

Jeśli chodzi o strukturę zatrudnienia ludności, sytuacja była podobna jak w roku 1897, według spisu z 1921 roku, odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa wynosił 70-90% (w zależności od powiatu), zaś z przemysłu od 4% do 6% w województwach: wileńskim, nowogródzkim i poleskim. Jedynie w białostockim przekraczał 11% (średnia dla Polski to 13,7%) [*Historia Polski...*, 2003, s. 196-197]. W 1931 roku odsetek ludności utrzymującej się z przemysłu w badanym regionie wzrósł, ale w mniejszym stopniu niż w pozostałej części kraju (wyższy wzrost miał miejsce tylko w województwie wileńskim). Średnie dla województw nie oddają bardzo dużego zróżnicowania na poziomie powiatów (tabela 4.).

²² Zniszczenia budynków czterech województw kresowych stanowiły 32% ogólnej liczby budynków zniszczonych w Polsce.

TABELA 4.

Czynni i bierni zawodowo^a w przemyśle i górnictwie w 1921 i 1931 roku

Województwa Powiaty	Czynni zawodowo w przemyśle i górnictwie				Czynni i bierni za- wodowo w % ogółu ludności	
	1921	1931		1921 ^b w % ogółu zawodowo czynnych	1921	1931
		ogółem	w tym w zak- ładach I-VII kategorii			
(w tys.)						
Polska	1 265,2	2 537,7	951,8	9,1	13,7	19,3
Województwo białostoc- kie	52,1	88,4	18,9	7,3	11,4	14,1
Pow. Białystok	16,9	26,9	11,3	18,0	23,7	27,2
Pow. Grodno	7,4	12,8	2,8	11,8	13,5	16,0
Pow. Łomża	4,3	9,1	0,7	8,1	12,8	14,4
Pow. Ostrow Maz.	3,0	4,8	0,6	6,1	10,8	14,3
Pow. Białowieża	0,9	x	x	8,4	10,7	x
Pow. Szczuczyn	1,8	3,4	0,2	6,1	9,7	14,5
Pow. Bielsk	4,0	9,1	2,6	5,4	9,2	12,3
Pow. Wysokie Maz.	2,1	3,7	0,2	5,3	8,9	11,0
Pow. Suwałki	2,1	5,1	0,4	5,4	8,6	11,8
Pow. Augustów	2,5	3,2	0,4	7,1	7,8	11,8
Pow. Ostrołęka	1,9	3,7	0,3	4,6	7,8	9,1
Pow. Kolno	1,3	x	x	3,6	6,7	x
Pow. Wołkowysk	2,5	5,1	0,7	3,8	6,6	7,7
Pow. Sokółka	1,9	2,6	0,2	3,5	6,4	6,7
Pow. Sejny	0,4	x	x	3,5	5,9	x
Województwo nowogród- zkie	15,8	29,3	3,7	3,3	5,6	7,1
Pow. Stolpce	1,9	2,5	0,4	4,3	7,3	6,7
Pow. Slonim	2,4	4,2	0,6	3,6	6,7	8,6
Pow. Nieśwież	2,7	2,7	0,2	4,0	6,5	6,0
Pow. Lida	4,0	6,9	1,4	3,6	5,8	9,1
Pow. Baranowicze	2,0	5,2	0,4	3,5	5,7	8,3
Pow. Nowogródek	1,5	3,5	0,3	2,3	4,2	5,5
Pow. Wołożyn	1,3	2,0	0,2	1,8	3,1	4,8
Pow. Szczuczyn	x	2,4	0,2	x	x	6,0
Województwo poleskie	18,2	32,2	4,5	3,6	6,5	7,9
Pow. Brześć	3,9	9,3	0,9	5,9	9,5	11,8
Pow. Pińsk	3,3	6,2	1,3	4,1	7,2	9,6
Pow. Łunieniec	3,9	3,4	1,0	3,9	7,0	9,0
Pow. Prużana	1,3	2,7	0,2	3,4	6,3	6,3
Pow. Samy (1931 Stolin)	2,7	3,3	0,3	3,2	6,2	7,6
Pow. Kobryń	1,2	2,5	0,2	3,1	5,8	5,7
Pow. Kossów	1,0	2,3	0,3	3,3	5,8	7,0
Pow. Drohiczyń	0,7	1,5	0,1	1,9	4,0	4,5
Pow. Kam. Koszyński	0,2	1,0	0,0	0,6	1,5	3,1
Województwo wileńskie^c	7,1	54,0	6,1	2,5	4,4	10,5
Pow. Brasław	1,0	2,9	0,2	2,8	5,2	5,0
Pow. Wilejka	2,1	2,1	0,2	2,8	4,9	4,1
Pow. Działna	2,8	4,0	0,2	2,6	4,6	6,3
Pow. Dunilowicze	1,2	x	x	1,7	3,1	x
Pow. Mołodeczno	–	2,2	0,1	–	–	6,1
Pow. Oszmiana	–	2,8	0,1	–	–	6,7
Pow. Postawy	–	1,5	0,2	–	–	3,6
Pow. Święciany	–	3,3	0,3	–	–	6,6
Pow. Wilno (miasto)	–	28,8	3,9	–	–	34,7
Pow. Wilno-Troki	–	6,2	0,9	–	–	7,0

- a) Dane spisów powszechnych uwzględniają wszystkie osoby zajmujące się zajęciami przemysłowymi, bez względu na wielkość zakładów. Liczbę czynnych zawodowo ujęto łącznie z pomagającymi członkami rodzin.
- b) Nie jest możliwe podanie porównywalnych danych dla 1931 roku z powodu odmiennej metodologii ujmowania czynnych zawodowo.
- c) W 1921 roku okręg wileński – cztery powiaty objęte spisem z 1921 roku to: brasławski, dzisnienski, dunilowicki i wilejski, dlatego brak danych dla pozostałych powiatów.

Źródło: obliczenia własne: [*Rocznik Statystyki...*, 1927, s. 45-51; *Pierwszy Powszechny...*, 1927, t. 19, s. 66-197; t. 20, s. 52-107; *Drugi Powszechny...*, 1936, z. 36, s. 112-126; 1937, z. 48, s. 26; 1938, z. 71, s. 167-180; z. 83, s. 259-289; z. 87, s. 193-216; 1939, z. 94d, s. 5-10].

Pod względem odsetka ludności utrzymującej się z zajęć przemysłowych oraz zawodowo czynnych w przemyśle, cały region tworzył dość jednolitą przestrzeń, z której wyrastał jedynie powiat białostocki, kilka miejsc dalej znalazły się: powiaty bylego Królestwa Polskiego, powiat grodzieński i okręg wileński. W pozostałych powiatach odsetek ten sięgał 5-7% i był niższy od średniej krajowej. Biorąc pod uwagę strukturę gospodarki, Jan Piekalkiewicz i Stanisław Rutkowski uznali za „przemysłowy” jedynie powiat białostocki, zaś pozostałe – o charakterze wybitnie rolniczym – podzielili na kilka mniejszych okręgów, takich jak: łomżyński, północno-wschodni, grodzieński (powiaty od augustowskiego po nieświeski) oraz poleski (powiaty od bielskiego po kostopolski) [Piekalkiewicz, Rutkowski, 1927, s. 621-623, 760-765]²³.

Dane oparte na spisach powszechnych w grupie „przemysł” ujmują także czynnych zawodowo w rzemiośle czy chałupnictwie przemysłowym. O skali rozwoju przemysłu fabrycznego bardziej poprawnie informują statystyki dotyczące zakładów I-VII kategorii zatrudniających pięć i więcej robotników. W tabeli 4. zostały one podane w kolumnie 4²⁴. Podobny charakter mają statystyki zatrudnienia (tabela 5.), które podano dla zakładów I-VII kategorii z uwzględnieniem struktury gałęziowej. Niestety, nie dysponujemy statystykami wartości produkcji przemysłowej według województw.

²³ Kryterium uznania danego powiatu za „przemysłowy” był odsetek utrzymujących się z przemysłu i górnictwa (w relacji do populacji ogółem) przewyższający 16%. W przedziale 9-10% był powiat brzeski i większość powiatów województwa białostockiego.

²⁴ Należy pamiętać, że w czasie kryzysu z lat trzydziestych część zakładów celowo rejestrowała się w kategorii VIII z uwagi na mniejsze obciążenia finansowe (koszty wykupu świadectw itp.).

TABELA 5.

Zatrudnienie pracowników fizycznych w przemyśle przetwórczym w latach: 1925, 1929 i 1937

Województwa	Lata	ogółem	mineralny	metalowy	chemiczny	włókienniczy	papierniczy	skórzany	drzewny	spożywczy	odzieżowy	poligraficzny	budowlany
Zatrudnienie (w tys.)													
Polska	1925	531,2	51,5	88,1	33,9	149,3	10,6	7,0	56,0	67,5	14,3	11,7	35,2
	1929	634,0	74,5	91,8	38,8	156,4	13,2	4,8	57,5	54,5	14,8	10,8	46,9
	1937	767,1	101,5	157,7	53,7	161,9	17,7	10,6	78,7	75,8	16,9	14,3	61,8
Zatrudnienie (w l. b.)													
bialostockie	1925	12 966	871	427	227	4 333	38	337	2 730	3 289	82	280	181
	1929	13 573	1 557	381	530	2 940	0	174	3 917	1 519	0	305	71
	1937	21 565	2 967	390	948	6 688	45	1 084	7 078	1 880	82	247	149
	nowogrodzkie	1925	2 937	655	43	331	17	1	36	845	744	38	18
	1929	2 177	687	144	0	0	67	0	936	72	0	0	0
	1937	4 806	1 002	250	737	129	239	0	1 551	848	27	19	0
poleskie	1925	3 504	834	18	447	9	5	32	1 156	682	108	17	186
	1929	5 805	1 426	0	492	0	0	0	2 365	155	0	0	129
	1937	7 038	451	7	607	111	0	19	5 033	607	16	30	153
wileńskie	1925	5 558	196	208	162	478	574	106	1 767	1 513	165	213	73
	1929	4 636	561	105	11	204	821	51	523	698	22	161	183
	1937	7 731	1 026	170	323	278	1079	529	1 978	1 286	206	284	239
1925=100													
Polska	1937	144,4	197,1	179,0	158,4	108,4	167,0	151,4	140,5	112,3	118,2	122,2	175,6
bialostockie	1937	166,3	340,6	91,3	417,6	154,4	118,4	321,7	259,3	57,2	100,0	88,2	82,3
nowogrodzkie	1937	163,6	153,0	581,4	222,7	758,1	2390,0	0,0	183,6	114,0	71,1	105,6	0,0
poleskie	1937	200,9	54,1	38,9	135,8	233,3	0,0	59,4	435,4	89,0	14,8	176,5	82,3
wileńskie	1937	139,1	523,5	81,7	199,4	58,2	188,0	499,1	111,9	85,0	124,8	133,3	327,4

Uwaga: dane dotyczą zakładów I-VII kategorii (zatrudniających pięciu i więcej robotników). W latach 1925 i 1926 – stan w lipcu, w 1937 roku – w czerwcu. W przemyśle rolno-spożywczym czy drzewnym występowały duże wahania sezonowe, a różnice zatrudnienia między miesiącami letnimi i zimowymi sięgały nawet 30-40%.

Źródło: [Rocznik Statystyki..., 1927, s. 171-177; Statystyka przemysłowa..., 1938, s. 10-69; Rynek Pracy, 1930, s. 12-13].

Zaprezentowane dane pozwalają na sformułowanie kilku wniosków. Po pierwsze, w analizowanych latach nie doszło do istotniejszych zmian w strukturze przemysłu badanych województw. W najbardziej uprzemysłowionym białostockim najważniejsze znaczenie miał, tak jak w XIX wieku, przemysł włókienniczy, spożywczy i drzewny²⁵. Po drugie, łączna liczba robotników przemysłowych w średnich i dużych zakładach w czterech województwach aż do końca lat dwudziestych nie przekroczyła

²⁵ Co ciekawe, w województwie białostockim na dalekich miejscach znalazł się przemysł odzieżowy, choć według spisów powszechnych branża odzieżowo-galanteryjna angażowała kilkanaście tysięcy osób. Miała ona charakter rzemieślniczo-chalupniczy, stąd jej dalekie pozycje w statystkach zatrudnienia

stanu przedwojennego (szacowanego na 40 tys. robotników)²⁶. Można zakładać, że został on odtworzony pod koniec lat trzydziestych. Po trzecie, w okresie 1925-1937 stopa wzrostu zatrudnienia w przemyśle czterech województw (z wyjątkiem wileńskiego) była wyższa od średniej krajowej²⁷. Po czwarte, porównanie województw północno-wschodnich z pozostałymi nie pozwala na sformułowanie konkluzji związanych z prawidłowościami zmian zatrudnienia w regionach słabiej i wyżej rozwiniętych. Można jedynie odnotować, że dynamika wzrostu zatrudnienia w województwa peryferyjnych była nieco wyższa niż w centralnych i zachodnich. Jednocześnie był zauważalny spadek zatrudnienia w województwie poznańskim i relatywnie niski jego wzrost w łódzkim. Jednak wszystko to nie przyniosło znaczących zmian mapy przemysłowej Polski. Po piąte, struktura gałęziowa przemysłu w połowie lat dwudziestych powielala strukturę przedwojenną, aczkolwiek z przesunięciami wywołanymi zjawiskami kryzysowymi, dotyczyło to np. białostockiego włókiennictwa [Piekałkiewicz, Rutkowski, 1927, s. 670]²⁸. Liczba jego robotników spadła o 40%, a przyczyną było odcięcie od rynków rosyjskich, ale także zniszczenia wywołane wojną [Studia i materiały..., 1968, s. 209-211]²⁹. Z kolei, w przemyśle drzewnym i mineralnym miał miejsce wzrost zatrudnienia, co wiązało się z ożywieniem inwestycyjnym w kraju. Jeśli chodzi o rozmieszczenie przemysłu w układzie miasto-wieś, trudno określić, czy w stosunku do początków XX wieku zaszły większe zmiany. Brak statystyki zatrudnienia na poziomie powiatów nie pozwala na dokładniejsze porównania. Dysponujemy w tym zakresie statystykami zawodowo czynnych (spisy powszechne), na ich podstawie można stwierdzić, że w części powiatów liczba czynnych zawodowo w przemyśle miejskim była wyższa bądź porównywalna z liczbą zawodowo czynnych w przemyśle wiejskim (dwukrotna i wyższa w takich powiatach, jak: Bielsk, Grodno, Białystok, Łomża, Suwałki, Brześć Piński), w nielicznych powiatach (Ostrołęka, Ostrów, Wysokie Mazowieckie, Lida, Wołożyn) występowała przewaga przemysłu wiejskiego.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że na mapie „industrializacji” północno-wschodniego regionu wyraźnie *in plus* wyróżniało się województwo białostockie, a dokładniej jego kilka powiatów. Pozostałe trzy województwa były pod tym względem dość homogeniczne.

dotyczących dużych zakładów, ale „wysokie” w statystykach spisowych. Według spisu z 1921 roku, na 52 tys. zawodowo czynnych w przemyśle na przemysł: odzieżowy i galanteryjny przypadalo 17,3 tys.; włókienniczy 7,2 tys.; spożywczy 6,7 tys., a drzewny 6,5 tys. Według spisu z 1931 roku, na 88,3 tys. zawodowo czynnych w przemyśle w branży: odzieżowo-galanteryjnej było 23,4 tys. osób; włókienniczej 8,0 tys.; spożywczej 11,4 tys.; drzewnej 12,0 tys.

²⁶ Pod koniec 1925 roku w zakładach, zatrudniających dwadzieścia i więcej robotników, liczba zatrudnionych wynosiła 22,0 tys. (w białostockim 13,7 tys.; wileńskim 3,6 tys.; nowogródzkim 2,0 tys.; poleskim 2,7 tys.).

²⁷ Przypadek wileńskiego jest dość interesujący. Tabela 4. obrazuje wysoki wzrost odsetka utrzymujących się z przemysłu, a zarazem liczba pracujących w zakładach I-VII kategorii świadczy o niewielkiej roli większego przemysłu.

²⁸ W 1926 roku w białostockim włókiennictwie (w zakładach powyżej dwudziestu zatrudnionych) pracowało 3,4 tys. robotników, a np. w łódzkim 67,4 tys.; w bielsko-bialskim 8,1 tys.; w produkcji tkanin odpowiednio: 3,4 tys.; 36,9 tys. i 8,5 tys.

²⁹ W samym Białymstoku w 1922 roku było zatrudnionych 6 tys. pracowników, w tym we włókiennictwie 5 tys.

Zakłady województw wschodnich, w szczególności poleskiego i nowogródzkiego, cechowało duże zapóźnienie technologiczne. Jak pisał Ormicki, typowe było *nierówne tętno przemysłowe*, gdzie obok: *wspaniałego, nowoczesnego zakładu przemiału zboża przy linii kolejowej klekoce stary, archaiczny, do połony wrosły w ziemię omszały młynek* [Ormicki, 1928, s. 128]. Przemysł drzewny to głównie tartaki, choć występowały także pojedyncze: tekturownie, papiernie, fabryki masy drzewnej, forniru, zapalek, posadzek, a nawet fabryka tkanin drzewnych w Wilnie [Kirwiel, 2012, s. 181-183]. Bardziej złożona przeróbka drewna była jednak słabo rozwinięta³⁰, a moce wytwórcze przemysłu tartacznego były o 40% wyższe od zapotrzebowania (w latach dwudziestych) [Ormicki, 1928, s. 141]³¹. Duże zasoby leśne tworzyły szanse na rozbudowę przemysłu drzewnego. Przemysł rolno-spożywczy wymagał modernizacji, by móc konkurować z efektywniejszym przetwórstwem wielkopolskim [Piekalkiewicz, Rutkowski, 1927, s. 751]³². W regionie było sporo dużych młynów, lecz podstawowe znaczenie miały małe młyny rolnicze, zatrudniające do pięciu robotników, potrzebne były elewatory [Ormicki, 1928, s. 149]. Jednocześnie rozwijał się przerób surowców pochodzenia zwierzęcego, aczkolwiek dominował handel żywcem³³. Mleczarstwo wileńskie, nieustępujące jakością środkowo-polskiemu, podobnie jak nowogródzkie serowarstwo (sery litewskie), wymagało modernizacji i rozbudowy. Kolejną, ważną branżą było garbarstwo. Warto wspomnieć, że produkcja szczeci na Polesiu, oparta na tradycyjnych rasach świń, usytuowała Polskę na trzecim miejscu na świecie [Ormicki, 1928, s. 168]. Tkactwo lniane i konopne, zlokalizowane na południe od Wilna, czyniło Kresy poważnym producentem tychże wyrobów w skali kraju [Kalendary Ziem Wschodnich, 1935, s. 204-270]³⁴.

Zacofanie cywilizacyjne Kresów stało się wielkim wyzwaniem dla polskich władz, *region nie może pozostać jedynie źródłem surowców* – pisał Derengowski [Derengowski, 1938, s. 65-75]. Kierunek koniecznych działań miały wskazać studia regionalne, podjęte na większą skalę po 1933 roku [Paprocka, 2011, s. 9-13]³⁵. Dzięki nim, uzyskano nie tylko obraz etnograficzno-kulturowo-społeczny województw, ale także znajomość dziedzin, które w pierwszej kolejności wymagały zmian³⁶. Podstawowym problemem była fatalna komunikacja, separująca region od reszty kraju (np. dowóz drewna z niektórych punktów leśnych do kolei trwał 4-5 dni). Poprawy wymagał przede wszystkim stan dróg, stąd słusznie wskazywano, że jest to pierwszy krok do tworzenia poważniejszych związków gospodarczych północnych kresów z resztą kraju [Ormicki,

³⁰ Nie było natomiast żadnej fabryki celulozy.

³¹ Liczba robotników w przemyśle drzewnym, w zakładach zatrudniających dwudziestu i więcej robotników, w czterech województwach stanowiła 4,2% ogółu zatrudnionych w teje gałęzi w kraju.

³² Pracownicy przemysłu spożywczego, w zakładach zatrudniających dwudziestu i więcej robotników, w czterech województwach stanowili około 2% robotników zatrudnionych w teje gałęzi w kraju.

³³ Na początku 1928 roku pracowały dwie fabryki konserw mięsnych (jedna w Wilnie) i jedna konserw rybnych.

³⁴ Grodzicki określił Polesie obszarem samowystarczalnym, z gospodarką właściwą dla epoki przedindustrialnej, w dużym stopniu odizolowanym od reszty kraju.

³⁵ Prowadziły je: Instytut Badania Stanu Gospodarczego Ziem Wschodnich w Warszawie, Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie, Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich w Warszawie, Komisja Naukowych Badań Ziem Wschodnich. Najszerszą i najefektywniejszą działalność prowadziło Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich.

³⁶ Warto dodać, że władze centralne wiązały plany osadnicze z regionem [Śleszyński, 2004, s. 37-44].

1928, s. 186-197]³⁷. Rozbudowa sieci kolejowej i żegluga rzecznej stanowiły mniej palący problem. Fatalny był stan infrastruktury miejskiej, lecz tutaj odniesiono pewne sukcesy³⁸. Kolejne wyzwanie stanowiła budowa elektrowni i sieci energetycznej. W rolnictwie były niezbędne: melioracje, poprawa stosunków własnościowych oraz akcja oświatowo-cywilizacyjna. Za nieodzowne uważano rozwój edukacji i podniesienie kwalifikacji ludności. Pod koniec lat trzydziestych wspomniano o potrzebie stworzenia specjalnego programu podobnego do COP.

5. Uprzemysłowienie a urbanizacja

W literaturze przedmiotu powszechnie uznana jest teza o współzależności uprzemysłowienia i urbanizacji. Zjawiska te wiążą się ze sobą dość ściśle, wzajemnie na siebie oddziałując, przy czym nie jest oczywiste „pierwszeństwo” owej zależności. Daniel Lerner przyznał je urbanizacji, dowodząc, że implikuje ona uprzemysłowienie, stając się jednym z warunków modernizacji [Lerner, 1958]. Inni badacze wskazywali z kolei uprzemysłowienie jako ważny czynnik miastotwórczy [Castells, 1982, s. 29]. Niezależnie od tego, co było przyczyną, a co skutkiem, zależność między umiastowieniem a uprzemysłowieniem wydaje się oczywista. Badania R. Kamerschena i M. M. Castellsa dowodzą tego, że w epoce wczesnej industrializacji korelacja między nimi dochodziła do 0,85 [Castells, 1982, s. 56; Kamerschen, 1969, s. 2]. Zależność ta nie musiała być tak wyraźna w epokach wcześniejszych (kiedy zakłady, nawet duże, lokalizowane były na obszarach wiejskich, blisko zasobów surowca i taniej, pańszczyźnianej siły roboczej) [Narkiewicz, 1989, s. 226-238].

W przypadku ziem polskich o oddziaływaniu uprzemysłowienia na wzrost liczby ludności miast i *vice versa* można mówić dopiero od lat siedemdziesiątych XIX wieku, tj. fazy narodzin przemysłu fabrycznego, która przyniosła ze sobą koncentrację produkcji, zatrudnienia oraz dalszą specjalizację i kooperację, prowadzące do szybszego wzrostu liczby ludności miast niż ludności ogółem. Nowe, powstające miasta zazwyczaj pojawiały się wokół zakładów przemysłowych (lokalizowanych w pobliżu złóż surowców czy linii kolejowych), z kolei miasta już istniejące przyciągały przemysłowców z uwagi na rynek oraz zasoby siły roboczej, co powodowało dalszy ich rozwój [Rakowski, 1987, s. 27]. Istotne znaczenie także miała struktura gałęziowa przemysłu, dynamizująca proces narodzin kolejnych gałęzi. Uprzemysłowienie wpływało również na urbanizację części obszarów rolniczych (wzrost liczby ludności utrzymującej się z zajęć przemysłowych prowadził do zmiany charakteru gospodarczego osad, które z czasem stawały się miastami). Znakomicie potwierdza to historia polskiego uprzemysłowienia i procesów urbanizacyjnych w XIX wieku [Nietyksza, 1986, s. 94].

³⁷ Jak pisał Ormicki: *Komunikacja kołowa w sensie zachodnioeuropejskim nie istnieje*. Stan dróg opisali uczestnicy wypraw „rozpoznawczych” na Wschód [Sawicki, 1927, s. 7-8].

³⁸ Dotyczyły one: poprawy miejskiej infrastruktury (budynki publiczne, oświetlenie, naprawy najważniejszych dróg), rozwoju organizacji społecznych, instytucji kultury itd. W związku z tym warto porównać kalendarze ziem wschodnich.

TABELA 6.

**Ludność miejska powiatów województwa: białostockiego, wileńskiego,
nowogródzkiego i poleskiego w 1897 i 1931 roku^a**

Województwa Powiaty	Ludność miejska (w tys.)		W % ogółu ludności	
	1897	1931	1897	1931
Województwo białostockie	287,2	396,1	17,8	24,7
Białystok	74,9	117,3	36,3	50,7
Grodno	46,9	64,0	22,9	30,0
Łomża	26,1	45,1	22,2	26,8
Bielsk	18,2	31,2	11,1	15,4
Suwałki	22,6	25,2	24,4	22,9
Ostrów	10,5	20,5	10,6	20,6
Wołkowysk	10,3	18,9	6,9	11,0
Szczuczyn	2,7	16,7	8,7	24,5
Wysokie Mazowieckie	7,5	16,0	10,3	18,0
Sokółka	23,8	15,7	21,5	15,2
Ostrolęka	12,9	13,3	14,6	11,8
Augustów	12,7	12,1	16,1	16,2
Kolno ^b	4,9	x	6,6	x
Sejny ^b	3,0	x	14,3 ^c	x
Województwo nowogródzkie	x	102,6	x	9,7
Baranowicze	x	27,4	x	17,0
Lida	9,3	19,3	4,5	10,5
Nieśwież	x	13,5	x	11,8
Nowogródek	7,9	13,3	3,2	8,9
Stonim	15,9	16,3	7,0	12,9
Stołpce	x	6,6	x	6,6
Wołożyn	x	6,4	x	5,5
Województwo poleskie	x	148,8	x	13,1
Brześć nad Bugiem	46,6	54,1	21,3	25,1
Kobryń	10,4	10,0	5,6	8,8
Kosów	x	7,3	x	8,7
Łuniniec	x	8,7	x	8,0
Pińsk	28,4	34,6	12,3	18,8
Prużana	7,6	16,1	5,5	14,8
Stolin	x	18,1	x	14,5
Województwo wileńskie	188,6	261,3	9,9	20,5
Dzisna	11,5	15,4	5,6	9,6
Mołodeczno	x	11,8	x	12,9
Oszmiana	7,2	11,4	3,1	10,9
Święciany	6,0	12,3	3,5	9,0
Wilejka	6,2	5,7	3,0	4,3
Wilno	154,5	x	42,5	x
Miasto Wilno	139,0	195,1	100,0	100,0
Troki (1931 – Wilno-Troki)	3,2	9,5	1,6	4,4

^{a)} Województwa i powiaty w granicach z 1931 roku. Dane dla 1897 i 1931 roku są w pełni porównywalne tylko dla powiatów, których granice nie uległy zmianom, dla pozostałych – przybliżone. Zrezygnowano z oszacowywania liczby ludności miejskiej w powiatach, które

nie istniały jako jednostki administracyjne w 1897 roku (głównie województwo poleskie i nowogródzkie).

b) W latach dwudziestych powiat kolneński został włączony do szczuczyńskiego, a sejneński do suwalskiego.

c) Są to dane przybliżone, bowiem tylko część powiatu (z miastem Sejny) weszła do II Rzeczypospolitej.

Źródło: jak w tabelach: 1. i 4.

Problem uprzemysłowienie-urbanizacja w województwach północno-wschodnich jest złożony, bowiem, jak pisano wcześniej, znaczna część zakładów była lokalizowana na obszarach wiejskich. Przyczyniało się to do tego, iż „wysepki industrializacji” w niewielkim stopniu oddziaływały na „umiastowienie” regionu. Miasta kresowe, pisał Ormicki, były inne od miast pozostałych części Polski, tworzyły: *sztuczny twór administracyjno-polityczny, pozbawiony zasadniczego rysu społeczno-ekonomicznego* [Ormicki, 1928, s. 56]. Niezależnie od powyższego, w badanym okresie miał miejsce wzrost ludności miejskiej, który ilustruje tabela 6.

Zaprezentowane dane pozwalają stwierdzić, iż istotny wzrost ludności miejskiej (w ujęciu bezwzględnym i względnym) przede wszystkim dotyczył powiatów z dużymi ośrodkami miejskimi. Czasem ów wzrost był widoczny w przypadku małych miasteczek, które rozwijały się wraz z lokalizacją w nich siedzib różnych urzędów. W celu sformułowania dalej idących wniosków, należałoby przeprowadzić bardziej precyzyjną analizę, uwzględniającą zmiany statusu miast należących do danych powiatów i charakter ich gospodarki. Często w badaniach bierze się pod uwagę miasta liczące co najmniej 10 tys. ludności, co jest poniekąd wyznacznikiem ich nierolniczego charakteru. W województwie białostockim między rokiem 1900 a 1931 liczba ludności takich miast wzrosła ze 106,6 tys. do 189,9 tys.³⁹; w wileńskim ze 138,6 tys. do 195,1 tys.; w nowogródzkim z 12,8 tys. do 58,6 tys., a w poleskim z 59,2 tys. do 104,2 tys. [*Mały Rocznik...*, 1939, s. 35]⁴⁰. Wynikało to zarówno ze wzrostu liczby ludności dużych miast (w 1900 roku liczących 10 tys. ludności i więcej), jak i przekroczenia teżej granicy przez miasta mniejsze.

6. Podsumowanie

Z racji globalnych procesów gospodarczych badany okres, tj. 1870-1939, obejmował dwie fazy. Pierwsza (1870-1913) cechowała się intensywnymi przemianami, determinowanymi w znacznej mierze tzw. drugą industrializacją; druga (1920-1939) dezintegracją

³⁹ Można tu także przywołać dane dla XIX wieku, odnoszące się do miast liczących 5 tys. ludności i więcej. W ciągu czterdziestu lat (1868-1910) w guberni łomżyńskiej ludność takich miast wzrosła z 36 tys. do 83 tys., a w guberni suwalskiej (bez powiatów, które po 1918 roku weszły do Litwy) z 26 tys. do 38 tys. Odsetek ludności tychże miast wzrósł odpowiednio: z 8% do 11% oraz z 5% do 6%, natomiast w przypadku całego Królestwa z 12% do 27% [Jelonek, 1956].

⁴⁰ W 1900 roku w białostockim tylko trzy miasta miały więcej niż 10 tys. mieszkańców, w 1931 roku już 5 miast. W wileńskim w obu okresach tylko Wilno przekraczało tę liczbę, w nowogródzkim w 1900 roku jedno miasto, w 1931 roku – trzy miasta, a w poleskim odpowiednio: dwa i trzy miasta.

gospodarki światowej. Region północno-wschodni, stanowiący peryferię peryferii, leżał na uboczu zmian zachodzących w gospodarce światowej, natomiast odczuwał ich skutki, choćby przez bliskie sąsiedztwo z Rosją. Jeśli chodzi o stan rozwoju przemysłu, w burzliwych – z perspektywy globalnej – dekadach końca XIX i początku XX wieku, nie zaszły w nim poważniejsze zmiany. Wzrost produkcji i zatrudnienia był niewielki i dotyczył jedynie kilku miast, z kolei większe fabryki, będące symbolem industrializacji, istniały tak naprawdę jedynie w regionie białostockim. W tym samym czasie część małych zakładów przegrywała konkurencję z większymi, lokalnymi fabrykami oraz z przemysłem fabrycznym Królestwa Polskiego czy Rosji. Lata dwudzieste w dziedzinie przemysłowej nie przyniosły istotniejszych zmian. Zniszczenia wojenne oraz trudny okres dostosowawczy do nowych warunków i nowej geografii rynków zbytu powodowały, iż można mówić o regresie w stosunku do lat przedwojennych. Miejscowe zakłady przemysłu rolno-spożywczego musiały konkurować z przemysłem Wielkopolski, a włókiennicze – z łódzkimi bądź warszawskimi. Ożywienie przemysłowe nastąpiło w drugiej połowie lat trzydziestych. Jednocześnie warto podkreślić, że na tle innych województw dynamika rozwoju przemysłu, mierzona liczbą robotników, należała do wysokich, co można tłumaczyć niskim stanem wyjściowym.

Jedną z miar rozwoju przemysłu jest wskaźnik urbanizacji. W przypadku regionu północno-wschodniego jego zastosowanie jest problematyczne z uwagi na wiejski charakter wielu zakładów, zwłaszcza rolno-spożywczych. Wzrastała liczba ludności miast, natomiast bez szczegółowych badań struktury jej zatrudnienia trudno przesądzić, w jakiej mierze wynikał on z czynników nieprzemysłowych (rozbudowa urzędów, rozwój handlu itd.), a w jakiej z rozwoju zakładów przemysłowych.

W przekazach historycznych postęp gospodarczy Kresów Wschodnich jest przedstawiany w czarnych barwach, jak stwierdził prezes Izby Przemysłowo-Handlowej w Wilnie: *Na Wschodzie jest źle, Wschód jest zaniedbany, niedoceniany, nienizyskany* [Barański, 1934, s. 3]. Stan gospodarki tego obszaru nie był w XIX wieku przedmiotem zainteresowania władz rosyjskich, a podniesienie tej kwestii stało się dużym wyzwaniem dla rządów polskich okresu międzywojnia. Zmiana istniejącego stanu rzeczy mogła jednak dokonać się w długim okresie, a rozwój miejscowego przemysłu był z tego względu szczególnie istotny.

Literatura

- Adries Kaliendar. Sprawocznaja kniżka grodienskoj guberni na 1912 god*, 1911, Wydawnictwo Gubernialne, Grodno.
- Barański W., 1934, *Akcja gospodarcza na ziemiach północno-wschodnich*, Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich, Wilno.
- Castells M., 1982, *Kwestia miejska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Chilczuk M., 1962, *Rozwój i rozmieszczenie przemysłu rolno-spożywczego w województwie białostockim*, „Prace Geograficzne”, nr 37, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Derengowski J., 1938, *Jakie przemysły mogą i powinny szukać zbytu na Ziemiach Wschodnich*, „Rocznik Ziemi Wschodnich”.

- Dobroński A. Cz., 1979, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914)*, Sekcja Wydawnicza Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Białystok.
- Dobroński A. Cz., 1998, *Białystok. Historia miasta*, Zarząd Miasta, Białystok.
- Dobroński A. Cz., 2012, *Uprzemysłowienie województwa białostockiego w XIX i na początku XX wieku*, „Optimum. Studia Ekonomiczne”, nr 3.
- II Rzeczpospolita. *Podział administracyjny Polski*, <https://wikipedia.org/wiki/> (data wejścia: 30.06.2016).
- Drugi powszechny spis z dn. 9.XII.1931 r.*, 1936-1939, „Statystyka Polski” seria C, z. 36, 48, 71, 83, 87, 94d, Warszawa.
- Grabski W., 1914, *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913*, Gebethner i Wolff, Warszawa.
- Grodnienskaja gubernija*, 1893, [w:] *Encyklopedycznej słowar Brokgauza i Efrona*, t. IXa, <https://ru.wikisource.org/wiki/grodnienskajagubernija> (data wejścia: 30.07.2016).
- Gubernia grodzieńska*, 1881, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), F. Sulimierski i Wł. Walewski, Warszawa.
- Hagen E. E., 1963, *How Economic Growth Begins: A Theory of Social Change*, „Journal of Social Issues”, z. 1.
- Historia Polski w liczbach*, t. 1, *Państwo. Społeczeństwo*, 2003, A. Jezierski (red.), Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Jelonek A., 1956, *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810-1955*, „Dokumentacja Geograficzna”, nr 5.
- K. K., 1900, *Z guberni wileńskiej*, „Economista”, nr 19.
- Kaczyńska E., 1974, *Społeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kalabiński S., 1986, *Pierwszy okres przemysłu i klasy robotniczej Białostoczczyzny 1807-1870*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kalendarz Ziem Wschodnich na rok 1936*, 1935, Wydawnictwo Zarządu Głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, Warszawa.
- Kamerschen D., 1969, *Further analysis of overurbanization*, „Economic Development Cultural Change”, no. 2.
- Kirwiel E., 2012, *Gospodarka kresów północno-wschodnich II Rzeczypospolitej: uwarunkowania rozwoju, reformy ekonomiczne*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, t. X.
- Kostrowicki J., 1957, *Badania geograficzne w województwie białostockim*, „Przegląd Geograficzny”, z. 3.
- Koter M., 1997, *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, K. Handke (red.), Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Krzyżanowski A., Kumaniecki K., 1915, *Statystyka Polski*, Polskie Towarzystwo Statystyczne, Kraków.

- Kutrzeba S., 1920, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. 3, cz. 1; *Po rozbiorach*, B. Poloniecki, Lwów.
- Kwiatkowski E., 1989, *Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej*, opr. i wstęp A. Garlicki, „Czytelnik”, Warszawa.
- Landau L., 1926, *Metody porównywania spisów ludności z 1897 i 1921 roku dla województw wschodnich*, „Kwartalnik Statystyczny”, z. 1.
- Lerner D., 1958, *The passing of traditional society: modernizing Middle East*, Free Press of Glencoe, New York.
- Lijewski T., 1962, *Geografia komunikacji województwa białostockiego*, „Dokumentacja Geograficzna”, nr 2.
- Luszniewicz J., 2012, *Cechy i rodzaje industrializacji*, „Optimum. Studia Ekonomiczne”, nr 3.
- Mały Rocznik Statystyczny 1939*, 1939, GUS, Warszawa.
- Missalowa G., 1970, *Przemysł włókienniczy*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, I. Pietrzak-Pawlowska (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Mościcki H., 1933, *Białystok. Zarys historyczny*, Wydawnictwo Magistratu Miasta Białegostoku, Białystok.
- Narkiewicz J., 1989, *Związki uprzemysłowienia i urbanizacji w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H: Oeconomia”, t. 23.
- Niedomagala P., *Historia kolei w Polsce*, <http://www.pod-semaforkiem.aplus.pl/> (data wejścia: 30.07.2016).
- Nietyksza M., 1986, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Obzór tomżyńskiej gubernii za: 1876 god, 1884 god, 1885 god, 1895 god, 1896 god, 1899 god, 1907 god, 1877-1908*, Wydawnictwo Urzędu Gubernialnego, Łomża (załączniki *O fabrykach i zawodach*).
- Obzór suwalskiej gubernii za: 1872 god, 1885 god, 1911 god, 1873, 1886, 1912*, Wydawnictwo Urzędu Gubernialnego, Suwałki (załączniki *Wiedomość o fabrykach i zawodach*).
- Obzór wileńskiej gubernii za 1901 god, 1901, 1902*, Wydawnictwo Gubernialne, Wilno (załącznik *O fabrykach i zawodach*).
- Ormicki W., 1928, *Życie gospodarcze kresów wschodnich*, Księgarnia Geograficzna „Orbis”, Warszawa.
- Pamiętna książka Grodzieńskiej gubernii na 1910 god*, 1909, Wydawnictwo Gubernialne, Grodno.
- Pamiętna książka Minskiej gubernii na 1909 god*, 1908, Wydawnictwo Gubernialne, Minsk.
- Pamiętna książka Minskiej gubernii na 1912 god*, 1911, Wydawnictwo Gubernialne, Minsk.
- Paprocka W., 2011, *Instytucje i organizacje polskie na kresach wschodnich*, „Etnografia Polska”, z. 1-2.
- Piekalkiewicz J., Rutkowski S. Z., 1927, *Okręgi gospodarcze Polski*, „Kwartalnik Statystyczny”, z. 3.

- Pierwaja wsieobszaja pieriepisnasielienija Rossijskoj Imperii 1897. Grodzienskaja gubernija, Minskaja gubernija, Łomżyńska gubernija, Suwalskaja gubernija, Vileńskaja gubernija, Vohynskaja gubernija*, 1900-1905, Centralny Komitet Statystyczny, Sankt Petersburg.
- Pierwszy Pomysłowy Spis Rzeczypospolitej Polskiej. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Okręg administracyjny wileński. Województwo białostockie. Województwo nowogródzkie. Województwo poleskie*, 1926-1927, „Statystyka Polski”, t. 19-22.
- Pietrzak-Pawłowska I., 1970, *Przezwrot przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 roku*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, I. Pietrzak-Pawłowska (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Plan 15-letni*, <https://www.google.pl> (data wejścia: 10.08.2016).
- Radlicz H., 1934, *Uwagi o zaludnieniu wschodnich województw Rzeczypospolitej Polskiej*, „Kwartalnik Statystyczny”, z. 2.
- Rakowski W., 1987, *Uprzemysłowienie a proces industrializacji*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923, 1924*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/26, 1927*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rynek Pracy*, 1930, „Statystyka Pracy”, z.1.
- Sawicki L., 1927, *Escapada samochodowa po kresach wschodnich*, Księgarnia Geograficzna „Orbis”, Kraków.
- Sidorow N., *Karta zachodniej części Rosji z ukazaniem gubernij i obłastiej na 1917 god*, https://ru.wikipedia.org/wiki/Nicolay_Sidorov (data wejścia: 30.07.2016).
- Sławoj-Składkowski F., 2003, *Nie ostatnie słowo oskarżonego*, Wydawnictwo LTV, Warszawa.
- Statystyka przemysłowa. Produkcja i zatrudnienie w zakładach I-VII kategorii, 1937, 1938*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 97.
- Strasburger E., 1916, *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, Gebethner i Wolff, Warszawa.
- Svod danych o fabryczno-zawodowej promyszlennosti w Rosiji za 1897 god*, 1905, Departament Targowli i Finansow, Sankt Petersburg.
- Svod otczetow fabrycznych inspektorow za 1912 god*, 1913, Wydawnictwo Kirszbauma, Sankt Petersburg.
- Śleszyński W., 2004, *Projekty zmian struktury ludnościowej na obszarze województw północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w drugiej połowie lat 30.*, [w:] *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku*, M. Kietliński, W. Śleszyński (red.), Archiwum Państwowe, Białystok.
- Trzebiński W., Borkiewicz A., 1956, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918. Zarys historyczny*, PAN, Warszawa.
- Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, I. Pietrzak-Pawłowska (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wrocław-Warszawa-Kraków.

- Ustawa z dnia 4 lutego 1921 roku – O unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozjemie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 roku*, Dz. U. 1921, Nr 16, poz. 93.
- Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 roku o organizacji władz administracyjnych II instancji*, Dz. Pr. P. P. 1919, Nr 65, poz. 395.
- Verdmon L. J., 1912, *Krótką geografia Królestwa Polskiego*, M. Arct, Warszawa.
- Werwicki A., 1957, *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku. Czynniki rozwoju i zagadnienia lokalizacyjne*, „Prace Geograficzne”, nr 10, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Werwicki A., 1968, *Przemysł Białegostoku w latach 1919-1939*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, J. Antoniewicz, J. Joka (red.), t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Białystok.
- Wiśniewski J., 1927, *Indeksy cen burtonych w Królestwie Polskim 1894-1903*, Rocznik Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie, Warszawa.